

NÉMETH LÁSZLÓ

A magyar forradalomról

1. VÁRATLAN TÜNEMÉNY

z emberek túlozni szokták a nemzedéküket ért történeti események jelentőségét. A mi nemzedékünket erről a túlzásról két világháború, forradalmak, a történelem állandó zúgása, sistergése szoktatták le. Inkább az ellenkező végletbe estünk: a jelen történelmét úgy néztük, mint egy őrült káprázatot – a melynek legjobb hátat fordítani, s közben az igazán fontos dolgokat nézni. 45-ben, Budapest ostroma alatt, a gránát rombolta házban én pedagógiai terveket forgattam magamban – ágy- és íróársam akkor ismerkedett Proust regényével.

A magyar forradalom azonban olyasvalami, amire a történelmi csömörbe esett léleknek is fel kellett figyelnie. E napokban egy [...] kiváló költőnkkel gyalogoltam haza az Írószövetség üléséről. Az illető mint műfordító az egész világirodalmat, mint olvasó s mint kiábrándult forradalmár az egész világtörténelmet bejárta – s ennek megfelelő fanyar bölcsesség gyűlt föl benne. A szájkunkba csapó esőben a cirkáló orosz tankok zúgása közben most azt magyarázta, hogy fiatal kora óta, amikor minden új volt, most történik vele s körülötte valami olyasmi, amit igazán újnak érez. S ez nem csak az ő érzése – mindnyájunké. A magyar forradalom egyike azoknak az eseményeknek, amelyek megváltoztatják megállapodottnak hitt fogalmainkat – s új, mélyebb értelmet adnak az annyiszor értelmezettnek.

Mint előre nem látható tünemény, azokat is váratlanul érte, akik beléje sodródtak. Amikor néhány éve a berlini munkások nekimentek az orosz tankoknak, bámultuk őket, s azt mondtuk: ilyesmi nálunk soha elő nem fordulhatna. Amikor a poznani események után a mi rossz lelkiismeretű vezetőink azt mondták, hogy nálunk is megismétlődhetnek, azt hittük, csak a bírálattól akarnak szabadulni. – S íme, néhány hét múlva az egész nemzet fölkel. A gondosan szelektált, szemináriummal tömött ifjúság indította el a harcot, a diktatúra gazdájaként emlegetett munkásosztály vívta a derekát, a kommunista fegyveres erő melléje állt. S ezt a harcot a világ legnagyobb fegyveres erejének a beavatkozása sem tudta egészen letörni – megváltozott alakban az új európai gandhizmusság módszereit fejlesztette ki –, s mindnyájunk bámulatára tovább folyik.

De nem intézheti el ezt a forradalmat mint egy elkésérített, óvatlanná vált nép felkelését az ámuldozó vagy fejt csóváló világ sem. A magyar forradalom nemcsak rólunk, róluk is szól – tükör az a világ minden népének, villámfény, amelynél megláthatják, hová jutottak, s számos olyan vonása van, amelynek nemcsak az érdekelt kortárs, de a történetbölcsező figyelmét is fel kell hívnia magára.

2. VISSZANYOMOTT NEMZET

Vannak események, amelyeknek az okai már a bekövetkezésük előtt is ismeretesek, az esemény szinte csak összege, szorzata a mindenki által látott okoknak. Más események szinte maguk teremtik meg az okaikat: csak az esemény visszavetett fényében válnak

láthatóvá. A magyar forradalomnak persze vannak evidens okai: a nép példátlan elnyomása, gyötrése, kizsákmányolása, de vannak olyanok is, amelyeket a forradalom lefolyása tárt föl – s ezek a mélyebbek. Ezek magyarázzák meg, hogy ez a forradalom miért Magyarországon tört ki, s miért nem a még jobban elgyötört Romániában – hogy a Szovjetuniót ne is említsük.

Ha a kellőképp ismert forradalmak történetét valaki végigelemezné, én úgy hiszem, az derülne ki, hogy a forradalmak nem annyira a legelnyomottabb, hanem a legvisszanyomottabb népek válasza volt a zsarnokságra. Nem ott következett be, ahol az élet egyszerűen elviselhetetlenné vált, hisz az emberek százmilliói éltek mindig állati nyomorban, hanem ahol a lehetőségei tudatára ébredt nemzet belső erő és méltóságérzete s külső körülményei, államrendje közt az eltérés kiáltóvá vált. Nemcsak Franciaországot s Oroszországot vitte 1789-ben s 1917-ben ez a megnőtt öntudat s visszanyomott lehetőség a forradalomba, de még az olyan parasztfölkelések okai közt, mint a mi Dózsa-fölkelésünk is, első helyen áll a viszonylagos szabadságba belekóstolt paraszt mezővárosok jogfosztása. A magyar forradalomnak is egyik fő feltétele volt: a magyar nemzet rohamos emelkedése – s még gyorsabb, erőszakos visszaszorítása, összenyomása.

A magyarság a múlt század '40-es '50-es éveiben – a '48-as szabadságharcot körülvevő két évtizedben – életereje kulminációs pontját érte el. A következő évtizedek, a külső fény, épülés ellenére a hanyatlást hozták rá. Az elit, amely a reformkort végigharcolta, elpusztult, s helyébe az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felét szolgáló, szedett-vedett s jórészt idegen eredetű középosztály került. A nép, amely a nemzeti kiteljesedésükért küzdő, környező népekkel szemben a zsandár szerepébe kényszerült – tulajdon országában gyarmati sorba kényszerült, a Magyar Állam csak egy homlokzat volt, amely mögött a pusztulás lakott.

Ez a pusztulás azonban a századfordulón megállt; az a nemzedék, amely Bartók Béla és Ady Endrét adta, egy félszázados emelkedés hírnöke és sarkalója volt, s amely fokról fokra az egész nemzetet magával ragadta. Ennek az emelkedésnek az erejét semmi sem bizonyíthatta jobban, minthogy a külső politikai szerencsétlenségek: a világháború elvesztése, az ország földarabolása, a szerencsétlen forradalomnak a következménye s a császár nélküli Habsburg-restauráció sem tartóztathatta föl. Az a viszonylagos szabadság, amelyet a magyar szellem a Horthy-időkben élvezett, elég volt hozzá, hogy a politikai magyar irodalom, zene, művészet, tudomány eddig leggazdagabb korszaka is legyen. Az állam adószedő közönye a gazdasági élet mélyebb folyamata iránt elég volt, hogy a magyar kisemberek gazdasági tudása megsokszorozódjék – Magyarország a minőségi termelés kertjévé kezdjen válni. Ha volt a XX. század második évtizedében nemzet, amely – az érezhetővé váló általános európai hanyatlással, sőt tulajdon sorsával szemben is – feltörőben volt: a magyar volt az. A nemzet szellemi frissessége, megcsillanó gazdasági lehetőségei s az elmaradt kormányzat, amely alatt élt: a nemzeti újjászületés szép modelljét érlelték meg benne, amely nemcsak neki szólt, de a Duna-népeknek, Európának is.

Ezt az aranykorát érlelő nemzetet szolgáltatták ki Jaltában a sztálini kommunizmusnak. Egyetlen Duna-nép sem kezdte rosszabb feltételek között az új korszakot: nemcsak a romok voltak nagyobbak, de a nemzet szabad mozgását gátló belső bosszúállás is. A magyarság az első években mégis hatalmas bizonyítékát adta erejének:

gazdasági élete megpezdült, a földreform nyomán egészséges, vidám parasztgazdaságok magzottak föl, a kezdődő szorongatásra a magyar szellem remekművekkel felelt. Csak amikor a leszíjazott nemzet, mint egy műtetre előkészített beteg, teljesen a moszkvai sebészek kezébe került, akkor indult meg az öt évtizede tartó dagály visszaszorítása. A legnagyobb baj az volt, hogy a Moszkvából jött operatőröknek fogalmuk sem volt a magyarság igazi állapotáról, azokról a gazdasági s szellemi előfeltételekről, amelyeknek az alapján itt szinte erőszak nélkül, egy igen magasrendű szocializmust lehetett volna talpra állítani... Nem tudtak, vagy ha hallottak is, gőgösen mosolyogtak a „magyar modell” tervén, amely a magyar népben levő rendkívüli kezdeményező erőt, a fejlett mezőgazdasági viszonyokat a szocialista szövetkezéssel nem elnyomni, hanem megsokszorozni akarta. Ők kész menetrenddel jöttek, s azzal a hittel, hogy a „szocializmus építését” csak olyan alapokon, olyan rombolások árán, olyan egymásutánban lehet csinálni, mint ahogy az a Szovjetunióban történt. Nem volt meg bennük még a kínai kommunisták óvatossága, realizmusa sem. Pedig a választások figyelmeztethették rá őket, hogy a magyarságnak legalább kétharmad része nem proletár, hanem némi függetlenséggel, vagyonnal, polgáriassal bíró félig „kispolgári” elem, amelyet a szocializmusba át lehet vezetni, de nem úgy, hogy proletárrá zúzzák. – Itt ez történt: a magyarság zömének a lesüllyesztése a sémák kedvéért, amelyek értelmében, a brosúrák szerint, a szocializmust építeni kell. Különféle címen szinte mindenki belekerült a bűnösök valamelyik kategóriájába: ki kulák volt, ki értelmiségi, ki szociáldemokrata. S kegyetlen börtönök gondoskodtak róla, hogy ezeknek az embereknek a százezrei – nem álmodott bűnük tudatával – öszszeszokjanak. Mivel Oroszországban a nagy feladat a kapitalista államokkal versenyképes ipar megteremtése volt, nekünk is árkon-bokron át iparosítanunk kellett, függetlenül attól, hogy a fölhúzott iparnak megvolt-e a gazdasági alapja. Ebbe ment a polgár elkobzott vagyona – később a munkásság horribilis arányú „értéktöbblete”. Teljes politikai függőségünket a szolgálalkú kormányok gazdasági kiszolgáltatottsággá alakították. Nem látjuk pontosan, milyen méretű volt az elmúlt évtizedben a magyarság gazdasági kizsákmányoltsága, de a magyar nép úgy érezte, hogy növe nyomorának itt van az oka: termelvényének java szovjet földre megy. Mialatt a gyarmatok népei sorra felszabadulnak – s míg vele is felszabadulását ünnepeltették –, azoknál is mélyebb gyarmati sorba süpped.

S a belső okokból le nem vezethető hanyatlásunk adta a kompressziós nyomását annak a robbanásnak, amely okt. 23-án a rendszert szétvetette. A magyarság minden rétege úgy érezte, hogy ha engedik, boldog, gazdag hazát tud teremteni magának, s ebben csak a kívülről rajta tartott rendszer akadályozza meg. Ez az érzés – s a lehajtás vágya – volt az, ami a tüntetés résztvevőit egy fölkelt nemzeté dagasztotta.

3. AKARATLAN NEVELŐK

A nemzetre nehezedő teher valóban óriási volt. Viselnie kellett a túlméretezett ipari befektetések, a képtelen mezőgazdasági vállalkozás, a fényűző kulturális intézmények terheit, az államfenntartó réteget, amely az állami kizsákmányolás kényelmes módszereivel vette el jövedelme javát, s népesebb volt, mint a feudalizmus korának a népessége – végül viselte a gyarmati kizsákmányolás terheit. A parasztság előtt a beszolgáltatás kívána-

tossá tehetne volna nem is a középkori, hanem az újkori jobbagység terheit; a segéd-munkásság bére dollárértékre átszámítva alacsonyabb volt, mint bármelyik teültetvény kulijáé. Az értelmiség kétszer annyi elfoglaltsággal egyharmadát sem kereste meg régi fizetésének. Az asszonyok hivatalba, gyárba kényszerültek, vagy elképzelhetetlenül rosszul fizetett export kézimunkák fölött rontották a hátuk és szemük, az öregek a nyomorgó fiatalok nagylelkűségének voltak kiszolgáltatva. De akármilyen nagy volt a gazdasági süllyedés, az erkölcsi megaláztatás még nagyobb volt. Illyés legláztóbb mondata a *Puszták népében* az volt: hogy „a pusztákon a férfiembert csak harmincéves koráig verik”. Megdöbbenő statisztika lenne, amely megmutatná, hogy a harminc éven fölüli megvert emberek száma mekkora volt. Sok százezer ember járta meg a börtönt – amely persze nem rácsos házat, hanem tudományosan felszerelt s szadisták rendelkezésére bocsátott kínzó laboratóriumot jelentett. És sokszor nehéz volt eldönteni, mi jobb, benn lenni, vagy kinn várni, hogy bevigyék az embert. Azoknak a betegségeknek a száma, amelyeket a félelem, gond, hajsza idéz elő – a magasba szökött. S komolyan gondolkoztunk rajta, nem a lakosság fizikai erejének, a nemzet testének az összeroppanása lesz-e, ami végül a rendszert is megroppantja.

S mégis, akármilyen sötét ez a kép – a Rákosi-rendszer nemcsak nyomta, bizonyos értelemben nevelte is a nemzetet. Toynbee tétele: hogy a civilizációk ott jönnek létre, ahol egy tehetséges, emelkedőben levő nép nehéz, de nem abszolúte lehetetlen feltételek közé kerül. Nos, a magyarság számára (s ez inkább az ő érdeme, mint a rendszeré) a Rákosi-rendszer nem jelentett abszolút bénítást – az életet megdermesztő gátlást –, tán ez volt a legfontosabb dolog, ami a forradalomban kiderült. A hasonlat, félünk, rendkívül megtisztelő s szépítő lesz – de a Rákosi-rendszer – mutatis mutandis – a II. József korszakára emlékeztetett, amelyet a nemzet a maga megtapasosaként fogott fel, s felszabadulással, a császár híveit is elsodró örömműnepben hagyott maga mögött. Maga a szellemi s erkölcsi erő azonban, amellyel a nemzet nemzetiségét megvédte, a császár intézkedéseinek a terméke volt – nemcsak nyomta a népet, hanem a szó szoros értelmében kinevelte (mondhatnám fölnevelte) benne az erőket, amelyek, midőn alkalom nyílt rá, néhány óra alatt elsöpörték.

Védni szoktam a képmutatást. A képmutató mégis csak elismeri az erényt. Azzal, hogy csak a láthatót tudja vagy akarja maga elé tartani – csak a maga elítéltetésére teremt közvetlen mértéket, a csalás az erény kívánatos voltát nem vonja kétségbe. Ilyen hipokrita szerepet játszott Magyarországon a kommunizmus is. Azt mindenki látta, hogy amit csinálunk, csak visszaélés azzal, amit hirdetünk. De az, amit hirdettek – mint igény, követelmény – olyan emberek százezeibe szivárgott be észrevétlen, akik különben nem is gondoltak volna ilyesmire. „A szocializmus építésének” a jelszava formailag mégis csak egy nagy vállalkozáshoz hívta meg a nemzetet, s bár lassan a jóhiszemű meghívott is rájött, hogy a valóságos vállalkozás másfele visz, mint az eszményi, a legtöbben épp az eszmény felől támadták a hazugságot. A munkás nem azon nevetett, hogy a gyár az övé, hanem hogy mennyire nem az övé. Nem abból faragott viccet, hogy a legfőbb érték az ember, hanem hogy hogyan bánnak az emberrel ennek az elvnek a vallói. Az egyéni sorsok erőszakos megbolygatása gondolkodásra kényszerítette az emberek millióit, s túl a kényszerű pártoktatáson – óriási szeminárium-má vált az egész [...] ország, amelyben a nemzet testében folyó műtétről vitakoztak... S furcsa módon e szemináriumon nem a szocializmust gyűlölték meg, csak azokat, akik csinálták. Kulákokkal magyarázták az embernek, hogyan lehetne jó, életképes szövetkezetet szervez-

ni. A forradalom egyik nagy meglepetése (amennyire a néhány nap alatt ítélni lehetett) sokak számára épp az volt, hogy mennyire szocialista a nemzet, amely a kommunista rendszert elsöpörte.

S ugyanilyen paradox módon – mint ahogy magát meggyűlöltette a szocializmust népszerűsítette – nevelte demokratikusabbá a magyar közösséget. A Rákosi-rendszer a politikai demokrácia minden nyomát eltörölte. Azt, hogy a magyarság voltaképp mit akar: a párt tudta azt, hogy a párt mit akar: a Politikai bizottság, Rákosi tudta azt, hogy Rákosi mit akar: Moszkvában tudták. A demokratizmus minden meghagyott szertartása cinikus játék volt, minden választás: kinevezés, amely a népet nem megőrizte, hanem elvesztett jogaira emlékeztette. De ha a politikai demokráciát ez a rendszer el is nyomta – a társadalmat akaratlanul is elősegítette. Maguk a vezetők messze a nép fölött, fegyveres örök övezte függőkertekben laktak, s csodás autókön siklottak el a tanácskozási helyeikre a tömegek között, de a társadalom többi része sokkal közelebb került egymáshoz, mint akármikor. Az a réteg, amely az államot a Horthy-korszak alatt vezette, szétszóródott: egy része elpusztult, a másik külföldre menekült, a harmadik igyekezett elvegyülni az ismeretlenségben.

A javát már az előző korban elfogta a bűntudat – a deportálásban megismerték a magyar nép emberségét, jó szívét –, s persze ők is igyekeztek másképp viselkedni, mint alispán vagy tábornok korokban. Az értelmiségiek közül igen sok vesztett állást, próbálta meg legalább egy időre a fizikai munkát – de a rá nehezedett nyomás is a munkásság felé szorította. A parasztság egy része: a vagyonuk vesztett gazdák s a vállalkozó kedvű fiatalok – a gyárak felé tódultak, szombatonként egy-egy távoli faluba is ötven-száz félig elszakadt fiú zarándokolt haza, s a fapados fülkék mozgó kaszinóiban a város és a falu problémái, szemlélete gyorsabban cserélődtek, mint azt régen képzelni lehetett volna. A gyáripar mint egy óriási társadalmi kohó: a legkülönbélebb elemeket olvasztotta össze, s száz évvel Marx után valóban gyűjtője lett azoknak a sokat próbált férfiaknak s asszonyoknak, akiknek láncakon kívül nem volt más veszteni valójuk. A formai demokrácia – az elvtársi érintkezés – így lassan valóságos tartalommal, valami szenvedő szolidaritással telt meg, amelyből csak a rendszer gyanús szemmel nézett támogatói voltak kizárva. – De nem csak a gyárak szolgálták a különféle elemek ismerkedését, közeledését: az iskolák s főként az egyetemek társadalmilag hasonlíthatatlanul tarkábbá lettek, a nyaralóhelyeken gyári munkások, mérnökök mint beutaltak ültek egy asztalnál – a börtönökben egy cellában. Ez a titkos szolidaritás – az egybegyűrt nemzet – volt a forradalmi napoknak s az azóta eltelt időknek tán a legnagyobb meglepetése.

S ez az egybehangolt nemzet – ha életszintjében le is tört – műveltségében nagyot emelkedett, szinte meglepő példát szolgáltatott rá, hogy egy nemzet jóléte s szellemi föllendülése nem okvetlen függvénye egymásnak. A fejlődés lehetőségét itt is az adta meg, hogy a rendszer tényleges gyakorlata elnyomta ugyan a nemzeti szellemet, elhallgattatta irodalmát, kontárság felé szorította művészetét; az országot elzárta a Nyugattól, amelynek a művészetét dekadensnek, tudományát metafizikusnak, reakciónak kiáltotta ki – ugyanakkor azonban bizonyítani igyekezett, hogy a művelődést pártolja és sok tekintetben valóban pártolta is, a népoktatás nyolcosztályos lett, s színvonalban elérte a régi polgári iskolákét, a propagandaművek mellett rengeteg haladónak minősíthető remekművet adtak ki, a színházak, múzeumok száma megnőtt, a kutatóintézetek – az új világ kegyhelyei – rengeteg embernek – persze sok haszontalannak is – [...] biztosított.

ták az önművelés lehetőségét. A döntő persze az volt, hogy a nemzet nem rokkant bele a tilalmakba, s élt az engedélyekkel. S ebben nagy része volt a magyar értelmiségnek. A magyar értelmiség kinyílását s műveltséragasztó hatását nyomon lehet követni olvasottsági növekedésén. Amikor a század elején a nagy írónemzedék folyóirata megjelent – annak alig lehetett ezer példányát eladni.

Annak egy részét is mecénáskodásból jártatták. Ez volt a helyzet a Horthy-évek elején is. A vége felé azonban volt olyan kiadó, amely nehezen emészthető tanulmányokat tízezres példányokban adott el. A magyar értelmiségnek egyre növekvő, sokat olvasó magja támadt, amely szinte kikövetelte a nemzete sorsát megvilágító könyveket – s ugyanakkor általános műveltsége is emelkedett, s szenvedélyét a parasztság, munkásság egy részére is átragasztotta. A forradalom után ez a réteg súlyos veszteségeket szenvedett, de nem tűnt el a közéletből: a vezetők közé kevés került be közülük, de a kultúra altiszti állásait csak velük lehetett betölteni mint iskolaigazgatók, vezető mérnökök, kiadók – ha nem is szabhatták meg a munka irányát, sok helyütt biztosították a munka jó színvonalát. Szinte jelképes az, ami a műfordítói irodalomban történt. A magyar irodalmat elhallgattatták, akik írhattak, azoktól rossz és hazug könyveket követeltek – könnyebb volt egy tevének a tú fokán átbújni, mint egy jó műnek a zsdánovi cenzúrán át a nagyközönség elé jutni. Az írók nyelvhez konyító része így műfordítói lett: a szovjet könyvek mellett egyre több remekmű jelent meg – az egész orosz irodalom, de egyre gazdagabb sorozatokban a nyugati is. S a közönség órák alatt összevette ezeket a könyveket: az Olcsó Könyvtárban egy-egy remekmű százezres példányszámot is elért. Ha ez a fordításba ölt energia eredeti művekbe ömlik: irodalmunk egy hatalmas évtizeddel lesz gazdagabb, de nagy kérdés, hogy az olvasók számát s szintjét felduzzasztja-e ilyen mértékben. Ugyanígy vetette rá magát a művelődés-szomj a zenére is. Nemcsak az operaelőadások, koncertek jegyeiért folyt vad tülekedés, de egy-egy Mozart vagy Beethoven életét ismertető előadássorozat előadásait is kétszer-háromszor kellett megismételni.

Közben a Rákosi-rendszer az értelmiséget megkétszerezte, megháromszorozta. A cél a régi értelmiség leváltása volt – aztán az új gyárak, minisztériumok stb. ellátása. Ennek az új értelmiségnek a nagy részét a munkásosztály s a parasztság gyerekeiből válogatták ki, s mint könnyebben irányítható „jó káderek” zárkóztak fel a régi értelmiség megmaradt soraiba. De a rendszer tán itt számította el magát a legjobban. Ezek a „jó káderek”, ha kezdetben származásuk kevélységével néztek is szét egyetemi vagy hivatali kollégáik között – föltámadt érték- és igazságérzetük többnyire hamar megdolgozta őket. Három felől is nevelődtek: a szülői ház a falu és a munkástelepek elégedetlenségét pumpálta beléjük, amit maguk körül láttak, elv és gyakorlat eltérésére eszméltette rá őket, a régi értelmiség jobbjai – olvasmányaikkal, szenvedélyeikkel – a magyar szellem valódi forrásaihoz vezették el őket. S éppen mert „népiek” voltak, a lassabban fölfedezett hazugság jobban megdöbbenetette őket, éppen mert hívókként indultak, hevesebb lett a csalódásuk, s éppen mert jó káderek, azaz biztosabb lábon álltak, bátrabban is adhattak hangot neki. Az értelmiségi sarj rég be volt oltva – s kisebb allergiával felelt a csalásra –, arra vigyázott, hogy tanulmányait elvégezhesse, állásában megmaradjon – sunyíthatott, hisz nem tekintette a maga dolgának, amiben részt kellett vennie. Ezeknek a darabosabb, de őszintébb fiataloknak azonban választaniuk kellett: vagy hívó pártemberek lettek vagy titkos ellenzék, amely csak a maga óráját várja – a dolgok helyreüte-

sére, kiigazítására. A forradalomban meg is mutatták, kicsodák: a munkásság mellett javarészt ők vívták a harcot.

Volt abban valami komikus, hogy a forradalom 10 napja alatt hogyan fordult az egész, sok pénzbe kerülő tízéves nevelés a rendszer ellen. A marxizmus tanszéken nemcsak arra tanították meg a diákságot, hogy miért nem szocializmus az, amiben élünk – de bizonyos forradalmi taktikát s elszántságot is oltottak beléjük, amit régibb magyar diákmozgalmakban hiába keresnénk. A katonai tanszék, a nyári keserves hadgyakorlatok megtanították őket a fegyverviselésre. A vonakodva tanult orosz nyelvnek is megvolt a haszna: ezen agitálták meg az orosz katonákat. Sőt még a kölcsönkönyvtárak szovjet könyvei sem múltak el hatástalan: rémítgették-e volna 10–12 éves gyerekek vonszolt fegyverükkel a felnőtteket, ha az *Ifjú gárda* s más partizánregények ott nem kóvályognak a fejükben.

4. KORTYOK A SZABADSÁGBÓL

A búcsúzó Rákosinak volt némi igaza: ha a nemzetre nehezedő nyomás egyenletes lett volna – úgy ahogy ő beállította –, a forradalom mind e tényezők ellenére még jó soká nem következik be. Túlfűlt kazánok is – úgy mondják – akkor robbannak, amikor a nyomás enyhül egy kicsit. Minálunk pedig nem egyszer engedtek – hanem három éven át az engedés s újabb nyomás játéka folyt –, nem csoda, hogy a túlfeszült nemzet egyszer csak felrobbant. Azt, hogy nincs szabadság – úgy látszik, el lehet bírni. De ha a szabadság után epedőnek adunk egy kortyot a szabadságból, aztán elvonjuk tőle a vedret – aztán megint egy nagyobbat, s újra el –, akkor az végre is ránk rohan, s ki tépi kezünkben az edényt.

Ez a játék a nyomással persze csak magyarországi áttétele volt a Kremlben folyó pártküzdelemnek. Sztálin halála után ott, „úgy látszik”, két párt alakult ki. Az aggastyánok a sztálini évek eredményeire hivatkoztak: a szocializmus egy országban felépült, a honvédő háborút megnyerték, a Nyugattal szemben szinte minden játszójukat megnyerték, a kelet-európai államokat megtartották. A módszer kemény volt – de az eredmény igazolta: kockázatos változtatni rajta. Az öregek – az ötven- és hatvanasztendősek, akiknek még lehetett némi emléküik a nép szenvedéseiről és érzéseiről: s tán a Szovjetunió világbeli elszigetelődése is aggasztotta őket – lazítani akartak a szovjet nép gúzsán, félt uralkodók helyett szeretettnek lenni, s úgy érezték, hogy a kommunizmus végső győzelméhez is jobb út, ha a szovjet népet barátként viszik vissza a népek családjába. Ha következetesen csinálják, mindkét út járható – az első a világ hanyatlása, a második szocialista humanizmus benne rejlő elemei miatt. A kettőnek az örökös pozícióharca, a sokszor szinte órákon belül változó átcsapások, visszanyomások azonban zavart kellett okozzanak. A nagyobb fázisok közismertek: Malenkovval az öregek ragadják meg a kezdeményezést: a börtönök, internálótáborok megnyílnak – a bánásmód emberibb lesz –, a Nyugattal a hang barátságosabb. Aztán megbukik Malenkov. Úgy látszik, hogy a sztálinisták kerülnek felül. De Hruscsov megköveti Jugoszláviát, s a 20. kongresszuson példátlan kemény kritikával illeti Sztálint, míg nem a lengyel s magyar események megint a sztálinistákat kezdik erősíteni. Ezek azonban csak a nagy meglepetésszerű fordulatok – a két párt harca (s tán a magyar forradalom egyes mozzanatai is ezt értetik meg) néha egy-egy héten, napon belül is friss színt ad az orosz politikának.

Mi, hódoltságiak persze nem tudtuk pontosan, hogy mi is történik a Héttorony szomszédságában. De mint a Padisah havasalföldi, moldvai alattvalóihoz – egy új vajda, új trónváltás képében ránk is rakódik a birodalom fővárosában történő események árnyéka vagy fénye. Az 1953. júniusi kormánynyilatkozat nálunk is megnyitja a börtönöket, hazaengedi a deportáltakat, könnyít a parasztság helyzetén – amikor Malenkov megbukik, nekünk is teljes díszben kell fogadnunk a visszatérő Rákosit, a 20. kongresszus nálunk is remények viharát szabadítja el – megfordítja a konjunktúrakutatók vitorláit. Közben itt is se szeri, se száma a kisebb át- és visszacsapásnak. – Nagy Imre beszédét egy Rákosi-beszéd követi. – Rákosi visszatérését egy novemberi kormánynyilatkozat előzi meg, s egy márciusi nyilatkozat követi: mielőtt egy Mikoján-utánzót végleg elbocsátanánk, egy Szuszlov-utánzót 400 ember letartóztatására bátorítja fel. – Az ember szíveknek mindebbe nincs semmi beleszólásuk, mégis nagy tágulásokkal s fuldokló szorulásokkal követik: s nincs az a politikai horoszkópállító, aki a csillagképe mellett hallgatókat nem találhat magának.

A Moszkvában folyó delejmozgás a kelet-európai államok közül talán egyben sem indukált olyan indulatokat, mint Magyarországon. Ennek a nemzeti indulatnak oka volt az is, hogy a közelmúlt s a bontakozó jövő itt két népben sűrűsödve személyi kérdéssé vált: a Rákosi- vagy Nagy Imre-kérdés két egyéniség harcaként testesítette a legegyszerűbb ember elé is a sorsát eldöntő birodalmi párbajt. Nagy Imrével én sosem beszéltem – képességeit nem ismerem. Egy egyetemi tanítványa megütődve nézett rám, mikor dicsérni próbáltam előtte. Akik a minisztériumban szolgáltak, azt mondják: nem volt jó miniszter sem. A Rákosival vívott harca a pártban azt mutatja, hogy a politikai taktikázás sem volt erős oldala. Egy politikai nagysága azonban nem a szakmai kiválóságán múlik, hanem pályája vonalán – hogy bizonyos nagy sorshelyzetekben hogyan tudja a nemzeti sors megkívánta szerepet magára öltetni. Kossuthot mint embert nem tudnám Széchenyi mellé állítani, de a nemzet, joggal, mégis őt fogadta szívébe, mert '48-ban ő testesítette meg s vitte erkölcsi diadalra óhajait. Tito elnök beszédei sem ébresztenek bennem rokonszenvet. De a szerb ellenállás (a világháború legdicsebb haditénye), szembeszegülése a „zsinati” átokkal, a harmadik, színes tömb létrehozásában játszott szerepe mégis egy nagy politikai pályát ad ki. Ugyanígy vagyunk Nagy Imrével. Amikor a magyar parasztságot legjobban sanyargatták, ő a Központi Bizottságban, a bebörtönzést kockáztatva a pártjára állt, s ezért sarokba is állították. Amikor a malenkovi időkben miniszterelnököt csináltak belőle, sokkal messzebb ment el a magyarság sorsának megoldásában, mint arra megbízása volt. Amikor Rákosi a fölébe került – nyilván nem volt hajlandó az önkritikára, s ezzel megőrizte magát a nemzet reményének. A forradalom előtti szerepe – egy s más nem látunk világosan – de nyilván való, hogy e 11 nap alatt s azóta sem veszítette el sem a jobbról, sem a balról jövő vádak közt a nemzet szeretetét – s ha ma meghalna –, kétségtelen, hogy XX. századi politikai történetünknek legnagyobb alakja ként fejezné be életét. Nem képessége, hanem (s ez figyelmeztető lehet minden politikusnak) morális kiválósága révén.

A moszkvai hasadás s Nagy Imre fellépte természetesen megbontotta a mi kommunista pártunkat is. A vezető pártbürokraták – akik egy évtized alatt beleélték magukat a pártneveltség előjogaiba – természetesen aggodalommal nézték a bizonytalan fejleményeket, a tagság nagy része viszont örült neki, ha párt és nemzet közt a nyomasztó szakadék fogyni kezd. Különösen az írók, szellemi emberek lettek csaknem egy szálig Nagy Imre-pártiak. Az ő rúdfordításukat lehet szépen és csúnyán is magyarázni. Mondhatjuk – hogy az új, szabadabb

konjunktúrára neszeltek fel, s vetették bele magukat különösen a 20. kongresszus után azzal a mohósággal, mellyel előbb a párt tételeit illusztrálták a valóság rovására. S mondhatjuk, hogy a szerep fogta meg őket – végül is magyar írók voltak, a nép érdekének százados képviselői, akiket a súlyos látnivalók kényszerítettek az igazság oldalára. Bizonyára voltak ilyenek s olyanok is. Az úgynevezett haladó művészek csődje egyre nyilvánvalóbbá vált. – Az igazság keresése mint az irodalom célja – nyilván újkori szenvedély, a természettudomány átcsapása az irodalomra, s voltak korok, amelyekben az író s általában a művészet feladata: az egész közösség által érzett igazság kifejezése volt. Itt azonban ilyen igazság nem volt: s az író a politika a maga pillanatnyi tervei igazolására fogta be – melyet holnap talán maga tagadott meg. Az író megírta versét a gyilkos orvosokról – s holnap mint ártatlanokat szabadon bocsátották őket. Az irodalompolitika a dolgozó írókat arra kényszerítette, hogy állandóan saját színvonaluk alatt írjanak – míg a hallgatók megőrizték tekintélyüket. Kaptak tehát az alkalmon – különösen a 20. kongresszus után –, hogy az új mozgolódás élére állva ők is jót, igazat és népszerűt csináljanak.

Elszántabb ellenzékét sorakoztatott fel a Rákosi-rendszer ellen a börtönök fokozatos megnyílása. Olyan emberek kerültek vissza a közéletbe, akiknek tán szabadlábba sem lett volna szabad kerülniük: olyan rettenetes dolgokon mentek át. S ezek nem tettek lakatot a szájukra – a vallató kamrák titkait, amelyekről idáig csak sugdolózni mertek, most hiteles tanúk elbeszélése vitte szét mind szélesebb rétegekbe. A Rajk-ügy mintegy a magja lett ennek a borzalomnak. Rajk Lászlóról az emberi pszichológia s a lefolyt események ismeretében két dolgot mindenki tudhatott: 1.) hogy a magára vállalt cselekménysort nem követhette el – kivégzésével egy versenytársat tettek el láb alól, s Sztálin jugoszlávgyűlöletének kedveskedtek egy csapásra. 2.) hogy ő mint belügyminiszter hasonló féle vádakkal s hasonló módszerekkel emelte ki s kényszerítette vallomásra más pártok kényelmetlennek ítélt tagjait. Most azonban azok is fölfedezték ártatlanságát, akik régen büntetését követelő iratokat s verseket szerkesztettek – fokról fokra egy kommunista mártírt csináltak belőle, akinek az új pörfölvétele, főként a vezetőik jugoszláviai látogatása után egyre sűrűsödő felhőként függött Rákosiék feje fölött.

Természetes, hogy jámbor néző szemében ez a viszály s ezek a leleplezések nem öregbítették a párt tekintélyét. De az amúgy is sejtett tényeknél sokkal jobban érdekelt, hogy beszélni lehetett róluk. A szabadság – a szólás s azon túl az élet szabadsága: ez volt, ami a helyzet szerint hol reménnyel, hol kétségbeeséssel töltötte el. A parasztság Nagy Imre miniszterelnöksége alatt lélegzethez jutott – s mint hajdan a Kossuthét, úgy várta visszatérő nevét. A munkásságnak Rákosi felülkerülése normamegszorítást, új szigorú jelentett: az értelmiségnek a mohó füllel elkapott hangok visszafojtását. A 20. kongresszus után ez az elnyomott s aztán egyre nagyobb reményre gyújtott szabadság zaklatta közhangulat volt az, amely a Petőfi-kör objektívnak indult vitáiból tömegtüntetést csinált – s a hírek szerint agyonnyomta a szegény rikkancsot, aki a nyomtatott szót árulta, amelyet mindenki hallani akart.

5. FELROBBANT NEMZET

A magyar írók, művészek, szellemi emberek hangulata hosszú évtizedek óta nem volt olyan kitűnő, bizakodó, mint közvetlenül a forradalom előtt. Emberek, akikben a kedvezőtlen környezetben szinte beszáradt a szó, egy nagy szellemi föllendülés előérzetében

jártak-keltek. Egy év alatt több kitűnő magyar könyv jelent meg – s kellett az év végéig megjelennie –, mint az egész elmúlt évtizedben. A folyóiratalapítás mint egy ragály csapott át az embereken. Rákosi Mátyás távozásával úgy érezték, lezárult egy nyomasztó kor, amelyet a magyar szellemnek sikerült áttelelnie – s most új ifjúsággal lát hozzá, hogy templomát, amelyről Ady beszélt – legalább a betűben s aztán a valóságban is megépítse. A 20. kongresszus elvben megnyitotta az utat a nemzet természetéhez, viszonyaihoz illeszkedő szocializmus építése előtt – a mohón tanulmányozott jugoszláv rendszer a szovjet által is elismert példája volt ennek a külön út járásnak. Gerő Ernő párttitkárságát mindenki átmenetnek tekintette – egy újabb moszkvai utazás: s a nemzet jelöltjének, Nagy Imrének kell felváltania őt.

Aki azonban nem a maga italhoz jutott szomján át nézte ezt a pezsgést, sok aggasztó elemet talált benne, s a maga hirtelen megjavult helyzetét is holmi pünkösdkirályság-félének érezte – amelyből csakhamar fel kell ébrednie. Végül is szovjet birodalom egyik tartományáról beszélünk – s volt valami valószínűtlen ebben a váratlan, a szomszéd tartományokat messze megelőző szellemi szabadságban. Aztán meg az írók, művészek, értelmiségiek szabadsága a nemzeten belül is elszigetelt jelenség volt – a parasztok, munkások sorsa semmivel sem fordult jobbra tőle. Az egyre bátrabban gyöngyöző szavak a felszínen s a mohón fülelő nyomor, elégedetlenség a mélységben: veszedelmes keveréknek látszott, ha egyszer összerázzák. A nyár folyamán megindult az utazás is – nagy kirándulójúk utaztak ki Bécsbe, s hozták vissza az elkápráztatott utast (köztük sok kommunistát) s a nyugati jólétről messze terjedő meséket. Mindez egyre föllebb korbácsolta a reményt s türelmetlenséget. A maguk mesterégében kiváló, művelt emberek úgy beszéltek, mint szájas gyermekek. S csakhamar a nép is megmutatta, mit gondol arról, ami körülveszi. Arra, ami bekövetkezett, senki sem gondolt.

De félős volt, hogy a fölzaklatott nemzet ürügyet ad a száz betömésére. Amikor az Írószövetség – megkérdésem nélkül – az egyik újságjába szerkesztőbizottsági tagul delegált, első cikkemet az írói szabadságról írtam bele figyelmeztetésül: milyen meggondoltan kell bánni a szóval. Azt, hogy Lengyelországban valami baj van – Varsót körülvelték a szovjet csapatok –, a *Galilei* bemutatóján a harmadik felvonás előtti szünetben tudtam meg. A darabot nem fogják ötnél többször játszani – a körülálló nevetése közt –, s ez a hír megmérgezte az estét, amelyen a siker s a forradalom láza az élettől messze bújít, beteg embert egyszerre suhintotta meg. Persze nem arra gondoltam, ami negyednap megtörtént: hanem hogy a lengyel szabadság a magyar szabadság preventív elnyomására lesz ok.

Lengyelországban az utolsó pillanatban megállt az a gépezet – amely Magyarországot két hét múlva letaposta, s a lengyelek szerencséje (s talán mérséklete) lett az a szerencsétlen véletlen, amely a magyar benzintartályt felrobbantotta. Az október 23-ai események egyik fele – a felvonulás a Bem-szobor elé, az Országház előtti tüntetés, a Rádió előtti lövések, a munkásság beavatkozása – személyes élményekből éppolyan világos összefüggő legendává szövődik lassan a nemzet tudatában, mint ahogy az 1848. március 15-ei események története. Kevésbé világos – s alkalmasint egyhamar nem is lesz tisztázható, hogy mi volt a hatalom szándéka ezen a napon: miért engedték meg a felvonulást, gyengeségből, tanácstalanságból, vagy hogy bizonyítékot teremtsen: mi volt Gerő harcra provokáló beszéde; korlátoltság vagy kihívás; mennyire igaz, hogy Magyarország területére már október 23-a előtt új szovjet csapatok nyomultak be, mi volt

ezeknek a céljuk – valami távolabbi ország vagy a magyar felkelés elnyomása. Elvben nagyon könnyen elképzelhető, de egyelőre semmiképpen sem bizonyítható, hogy a robbanáshoz vezető utolsó nyomásnövekedést éppen az a preventív, a beavatkozásra ürügyet kereső szándék adta meg, amelynek az előérzete életem egyik legboldogabb napját megtörtönte. De akár így történt, akár másként, bizonyos, hogy a központi bizottság még az estében is játszva elérhette volna, hogy a tüntető tömeget kacagó, újongó tömeggé változtassa. A Bem-szobor elé vonuló egyetemi hallgatók s a hozzájuk szegődő nép úgy érezte, hogy ami kijár a lengyeleknek, az kijár minenkünk is – a pártbeli ellenzék is ezért vitte őket ki az utcára a sztálinizmus felszámolását, a maga Gomulkáját követelve. Ha megadják neki – boldogság lett volna, nem forradalom. Gerő beszéde s az ávosok sor-túze azonban másfele fordította az eseményeket, s vele a magyar, sőt kitudja, talán a világtörténelmet is.

Az október 23. s az utána jövő napok két nagy meglepetést hoztak nemcsak a néptől elszigetelt vezetőknek, de, úgy hiszem, az országot járó s néppel állandó érintkezésben levő szociográfusoknak is. Az egyik a forradalmi láz rohamos végigfutása volt a társadalom minden rétegén. A fölvonulást a párt belső ellenzéke határozta el – a rég nem látott látvány – mint a mesék csodája, a zárt sorokban lépdelő egyetemi hallgatók mögé öntötte a pesti utca népét, az értelmiséget, a Rádió előtti sortűz beszólitotta külvárosok munkásságát. „Pesten ölik a népet” – hallotta a HÉV állomáson virrasztó forgalmista a kiáltást, s egy óra múlva már fegyverekkel megrakott autók dübörögtek Csepelről Budapest felé. S állt a rendőrség – amit senki sem gondolt: fegyverét a nép kezébe nyomta a hadsereg –, a katonai tanszékek vezetői álltak az egyetemi hallgatók élére. Másnap, harmadnap pedig már a vidéki városokban, falvakban is forradalmi bizottságok alakultak.

A másik nagy meglepetés az volt, hogy e forradalmi tömeg egy része a behívott orosz tankokkal is harcba mert szállni. Akinek ítélete volt: természetesen vissza akarta tartani az embereket a fejfel fálnak rohanástól. A rádióban a statárium hirdetése közt írók rábeszélő hangját hallottuk: ne ontsunk több vért, tegyétek le a fegyvert, különösen most már – hogy győztünk. Nagy Imre a miniszterelnök. [...]

Egyetlen felelős ember sem vállalta volna, hogy harcra biztasson. A nép azonban harcolt – ki hosszabb, ki rövidebb ideig –, a becslések szerint sok száz ember kezében volt fegyver ezekben a napokban, s a keddi, szerdai kisebb csetepaték, a csütörtöki vérfürdő után bátor harcba kezdett az orosz tankokkal: az egyikre zászlót tűzött ki, s összeölekezett a benn ülő tankossal, de ha nem ment másként, benzines üveget dobott rá, s kigyújtotta. Úgy gondolták, a győzelem is biztosabb, ha nem cirkálnak orosz tankok a körutakon.

Ha egyszer olyan idők jönnek, egy egész ifjúsági kiadó megél abból, ami e napok hőstetteiből a rátelepedő borzalmak emléke alatt megmarad. Szervezésről itt szó sem volt: a pillanat szervezte meg a maga vállalkozását, indulatokat, s csak napok múltán emelkedett egy-két tapasztaltabb katona vezetőként az összéb verődött csoportok fölé. Az a forgalmista, akiről beszéltem, az állomásépület hátsó ablakán kúszott ki az ágyútűz elől, s ott nyomott a kezébe egy másik géppuskás alak egy géppisztolyt: lőjön maga is, így verődtek össze vagy harmincan, köztük néhány mesterlövő, s lőttek ki az éjszaka által megnagyított számú tankot. A legendás híró Maléter, úgy hallom, az ellenállók lecsillapítására ment a Mária Terézia laktanyához, s ott kapott kedvet a Corvin közre tá-

madó tankok kilövésére. Akár így történt, akár nem, hogy támadtak ennek a harcnak vezérei. S kik voltak ezek a vezérek? Kik voltak az ellenálló nép keményebb magvai? Épp a kommunisták. Ők szervezték meg a kalandra éhes ipari tanulókat, s a kíváncsi, becsábuló járókelőket. Ők nem tették le a fegyvert – amíg az orosz tankok egy heti harc s farkasszem után kihúzódtak a városból.

6. NAGY IMRE PRÓBÁJA

Nem tudom, hogy folytak le Nagy Imre miniszterelnökségének első órái, napjai – mennyi igaz a köréje verődött hírekből, találgatásokból, az azonban biztos, hogy politikus ritkán kerül olyan próbatétel elé, mint ő abban a 11 napban, amelyben a magyar forradalom miniszterelnöke volt. Mögötte egy hosszú, az életét jelentő kommunista múlt, s alatta a nemzet, amelynek ez a szó a meggyűlölt rendszert jelentette. Halál a kommunistákra – írták föl a dunántúli íróház falára parasztkézek, amelyben a forradalom első napjait töltöttem. Amit ő akart, amiért éveken át életét kockáztatta: a kommunista mozgalom emberségesebbé tétele s főként a parasztság helyzetének megjavítása volt – s most egy olyan forradalom fölött kellett kommunistaként megállnia, amelynek összetartó szenvedélye a kommunista szóval jelölt zsarnokság eltörlése volt.

Az ő legnagyobb nehézsége épp az volt – ami e forradalom legnagyobb szépsége –, s a forradalmak történetében tán megkülönböztető jegye is lesz: hogy ezt igazán a nép csinálta. Nem bizonyos csoportok, amelyek a népet is mozgósították, hanem a népet kitevő emberi atomok. Az atomok felkelése! Igen, ez a pontos szó arra, ami október 23-án s azóta történt. Ha forradalomnak feje vagy fejei lettek volna – azok tán „belátják”, meg lehet győzni őket, hogy az adott helyzetben mi az elérhető. A társadalmi atom azonban tíz év alatt megalkotta véleményét, s amikor alkalma nyílt, hogy követeléssé formálva mondja ki: akkor nem volt hajlandó mást mondani, mint amit a baj fejének érzett – s bár a harcban nem kis taktikai érzékről – néha bölcsességről – tett tanúságot, ebben az egyetlen kérdésben nem volt hajlandó engedni, s a mérsárlások után még kevésbé. „Ruszkik haza”, hangzott el a jelszó már az első éjszakán, s ez a képtelen, de jogos követelés volt az, ami a mozgalomnak akkora erőt s szinte világtörténeti jelentőséget adott. Nagy Imre – amikor az első véres éjszaka után – a miniszterelnöki székbe ült, bizonyára érezte, milyen reménytelen óhaj az, hogy az oroszok, ha már egyszer beküldték Pestre a harckocsijaikat, az egész országból kivonuljanak. Mint gondolatban mindannyian, bizonyára ő is beérte volna vele, hogy az orosz csapatok támaszpontjaikra visszatérnek, a rend helyreáll, s ő egy magyar Gomulkaként kormányoz tovább. Az atom azonban megmaradt millió emléikkel pihegő követelése mellett – s a vezetőt, aki vitába szállt vele, egy másik Gerőként dobta volna le. S nagyobb távlatban tán neki volt igaza.

Növelte a nehézséget, hogy a megszálló csapatok a vidéket elvágták a fővárostól – s bár acélgyűrűik a forradalom kifejlődő vérlökéseit nem szoríthatták le, a kapcsolatot a fővárossal csaknem teljesen megszakadt. Így a vidék több kis önálló forradalmi körzetre foszlott, amelyek egy-egy ipari központ, rádióállomás körül egész köztársaságokká csomósodtak. A munkásatomok természetesen a körzetekben is ugyanazt követelték, amit a fővárosban – az oroszok kivonulását, a munkástanácsok elismerését stb. –, a parasztok a beszolgáltatás eltörlését tették hozzá, az írások azonban annál élesebben fogal-

mázták meg e követeléseket, minél messzebb voltak az orosz ágyúktól s a közvetlen felelőségtől. A pontok szerkesztése országos mániává vált – vidéki főiskolák, munkástanácsok sok száz ülésen s írásban fogalmazták meg pontjaikat, amelyeknek egyezése jó bizonyítéka a forradalom spontán egységének. A vidéki rádiók – Győr, Pécs, Miskolc – állandó pontzapporral ostromolták a fővárost, más pontokat pedig külön küldöttségek vittek be merész autón a Parlamentbe, a kormány színe elé. Az efféle pontáradatnak – főként, ha kormányfőnek hitelén s egyetértésén kívül semmi hatalma sincs – kétségkívül van bizonyos sodró ereje: a fényre jutott becsvágy mértéktelen pontokat szerkeszt, s a merészebb pontok s a hozzáfűzött fenyegetések veszélyesebb vizek felé nyomják a vezetőket.

Az éter azonban nemcsak a vidéki leadók felől ostromolta a kormányt, hanem a külföldi állomások felől is a felzaklatott közvéleményt. A nyugati adók viselkedése mint a múltban, most is nagyon különböző volt. A londoni adóban, magam hallottam – még az első napokban – egy angol nyelvű ember nyilatkozatát, hogy a magyarság csak a Nyugat rokonszenvére számíthat, segítségére nem. Ez nagyon helyes figyelmeztetés volt – s ha séggyenletes is –, becsületes. A sikerek láttán, persze, a londoni rádió is belejött a tűzszításba, de a Szabad Európához képest még mindig józan maradt. A magyar forradalomra végzetesebb semmi sem lehetett volna, mintha Nagy Imrét a kormányról letaszítják – a Szabad Európa azonban, úgy látszik, épp ezt tartotta fő kötelességének, ehhez szította a kommunista szó kihasználásával a gyanút. Azóta a Szabad Európa más hangot használ – a sorsdöntő napokban igazán nem könnyítette meg a mozgalom összetartását.

Nagy Imre nyilván látta a veszélyt – ami abból ered, ha a forradalom mint egy ágaskodó paripa őt ledobja, vagy ő a felelősséget nem vállalva leszáll róla –, ez nyilván anarchikus hasadását s tán csakugyan az ellenforradalmi erők szóhoz jutását eredményezte volna. A magyar forradalmat az ő neve tartotta össze – az előző két-három év a kommunista pártemberből a nép szívében úgyis nemzeti hőst csinált – s most nemcsak a múlt, ez a szerep is kötelezte. Még korai, hogy Nagy vizsgájáról ítéletet alkossunk. Volt pártfelei azt mondják: gyenge volt, engedett – a másik oldal meg épp azt kifogásolja, hogy későn engedett. De én úgy hiszem, hogy a kétféle morális ösztönzés: a pártemberé és nemzeti vezéré, a belátásé s a féltésé, szereteté – körülbelül azt csináltatta vele, amit a legélesebb judícium csináltathatott volna. A népszerűtlenség határán fékezte, ami fékezhető volt, s engedett – ahol a nem engedés bajt hozott volna. Keserves örökségét: a statáriumot újra és újra meghosszabbította – a felkelőkét, amikor már nem tehetett mást, szentesítette – a nép főkövetelését: az orosz kivonulást a magáévá tette. Eleinte csaknem tiszta kommunista kormányt állított össze, de amikor a nép az évek során megszokott nevekre mind jobban borzolódni kezdett – feláldozta őket. Jobban meg kell vizsgálni: meg volt-e az abszolút szüksége, hogy a koalíciós pártokat fel támassza, s ezzel a pártélet rossz emlékkű kísérteteit a magyar forradalomba beszabadjtsa. A kiáltványok pontjai közt természetesen a szabad választások is felbukkantak, mint egy elrabolt jog, amelyet a nép visszakövetel. Ez azonban aligha jelentette azt – hogy a nép Tildy Zoltánt vagy akár a szocdem vezetők jó részét is viszont akarta látni. – Ő csak azt akarta, hogy róla s nélküle ne dönthessenek. Az is érthető, hogy Nagy Imre a parlament házában gyengének és árvának érezhette magát – a régi Központi Vezetőségből néhány ember maradt meg mellette, a nép emlékezete azok egy részét is elzavarta: a munkástanácsok, forradalmi bizottságok rendszere még nem szilárdult meg annyira,

hogy azokból vehetett volna munkatársakat. A tíz év előtt levitézlett pártok segítségül hívása látszott az ország megnyugtatósára a legegyszerűbbnek.

De akár helyeselhető lesz utólag ez a lépés, akár nem – azt, ami 11 napi kormányzásának legfontosabb feladata lehetett: a mozgalom egybetartását, a szenvedélyek lecsillapítását Nagy Imre elérte. Az utolsó két nap a kilengések már megszűntek, s ha a szovjet kormány november negyedikét közbe nem szúrja, a forradalom második hétfőjén a munka s a boldog reményektől pezsgő élet bizonyára megindult volna.

7. VOLT-E ELLENFORRADALOM?

E sorok írója a forradalom első hetét egy dunántúli községben élte át. A hír – hogy Budapest népe fölkelt, s a bevonult orosz tankokkal harcban áll – először képtelenségnek tűnt fel, aztán rettenetes aggodalmat váltott ki. Nem is annyira hozzátartozóink életét féltettük, hanem azt a kis könnyebbséget, amelyet a 20. kongresszus hozott, s amelynek ezzel a harccal, éreztük, vége van. Amikor a forradalom az egész országon átcsapott, s hozzánk is eljutott: ez az aggodalom egy új aggodalommal bővült – nemcsak a nemzet életét, de jó hírét is féltettük, nem követ-e el most, hogy láncra egy percre lepattant, valami borzasztót s jóvátehetetlent a megkeseredett nép? Amikor pedig a harcok szünetében a küzdő nép mögött a politika régi bajnokai is föltűntek – az aggodalom egy új gyűrűvel bővült: nem hajtják-e a maguk malmára a zsarnokság ellen fölkelt szenvedélyeket a maguk restaurációjára törekvő emberek: nem ölti-e az ellenforradalom színét a szabadságharcnak indult fölkelés.

Az első pillanat aggodalma nagyon is jó jóslatnak bizonyult – a két utóbbi aggodalom azonban, ha nem is volt egészen indokolatlan, túlzottnak mutatkozott. Az elmúlt esztendőben egy hirtelen rendszerváltozás valószínűtlen esélyével játszva, gyakran gondoltunk borsódzó háttal a napokra, amikor a magyar nép, de főként a parasztság magára marad kezébe került kínzóival s a rendszer eszközeivel. Tudtuk, hogy a magyar kevésbé bosszúálló, mint közelebbi s távolabbi szomszédjai közül akármelyik: ami a magyarországi zsidóüldözésekből nem az emberirtó szisztematika, hanem a nép rovására írható – azt jórészt a lakosság nem magyar származású része követte el. De a terhek olyan óriásiak voltak, a bánásmód olyan kíméletlen – a megkínzott emberek száma oly nagy és oly különféle, hogy még az angyalok seregére is gyanakodnunk kellett volna, nem vesz-e egyik-másik elégtételt az összetört csontjaiban lakó emlékeiért. S a magyar forradalomnak ez volt tán a legnagyobb meglepetése – sokkal nagylelkűbb volt, mint bárki remélhette volna.

Abban a kis faluban, amelyben a forradalom ért, két külön inger is volt, ami az első napokat véressé tehetné: a szőlőhegy hordóiban a frissen erjedő bor s a falu szélén a volt grófi kastély, amelyben most úgynevezett „alkotókat” szolgáltak ki a nyomorgó község lányai. A „hizlaldának” csúfolt ház legtöbb lakójának édeskevés köze volt az alkotáshoz – főként nyáron azonban annál fényűzőbben büszköltek oda a pretoriánus jólét szagát a beszolgáltatást nyögők orra alá. S hogy folytak le ebben a faluban a kritikus napok? Az első nap a Nagy Imre szavának megörült nép – legalábbis az utcán láthatóan – alaposan leitta magát. Éjszaka a tanácsházán összetörték az írógépet, amellyel az idézéseket gépelték, szétszaggatták az iratokat, köztük az anyakönyvet is, halálra keresték a gyűlölt tanácselnököt, s az alkotóházba is bejöttek – a párttitkár gondnokot keresték.

Másnap délelőtt kijött egy autó a szomszédos Tapolcáról – rajta egy igen rokonszenves, értelmes munkás, aki megválasztatta a forradalmi bizottságot, s egy ügyes suhanc, akiről később kiderült, hogy doktor, azaz orvostanhallgató, s aki ugyanabból az ablakból bátran lehurrogtá a régi tanács ellen kiáltozó, jórészt italos választókat. A tíz bizottsági tag éjjel már ott „zsugázott” a kivilágított tanácsházban – a vérmesebb ifjúság a jobb módú gazdák borát dézsmálta meg, és felgyújtotta a strandot, nyilván mint az úri mulatság szimbólumát. A kritikus szombat estén már ötven főnyi őrség járta a határt s az utcákat – a következő nap pedig autó ment a tanácselnökneért, hogy szedje rendbe az iratokat. Én is ezzel az autóval jutottam a szépen udvarló munkásvezető s egy bájos irodai segéderő mellett néhány faluval odébb.

Szándékosan mondtam részletesebben el a vidéki forradalmat – benne elég jelképesen látni a forradalom szerkezetét: a helyi elégtételre s terhei ledobására törekvő, de a bosszú előtt tétova parasztságot, a munkás öntudatot s a népből származó egyetemi ifjúság erjesztő s fegyvelmező mozgékonyágát. Lehet, hogy voltak olyan helyek az országban, ahol az első kitörés hevesebb volt, ahova nem jutott el az a fehér autó, s a mozgalomnak értelmet adó munkások és egyetemi fiatalok helyett másféle elemek szóltak ki a tanácsház ablakából. Elhiszem, hogy egy-két ilyen helyen csúnya dolgok történtek: a legtöbb helyen (a színmagyar Tiszántúlon) azonban a mi falunknál is szelídebben tért medrébe a forradalom. Furcsa, hogy akik a francia forradalom hívei s a nantes-i ártatlan foglyok legyilkolásáért nem győznek lelkesedni – s felcsillanó szemmel mondják, hogy egyszer a dél-afrikai négerék vagy a dél-amerikai indiánok is elvágják, mint ahogy az orosz parasztok elvágták gazdáik nyakát –, miért háborodnak fel, ha magyar parasztok – sokkal gyérebben – ugyanezt tették.

En nagyon sajnálatosnak tartom, hogy nincs egy tudós-szociológus bizottság, amely e „rémtettek” nem a nemzet elleni propaganda, hanem a tudományos okulás céljára valóban földéritenék. Bármennyire sajnálunk minden megtörtént esetet, azt hiszem, nem kellene az így készült fehér könyvtől félni: az áldozatok száma – elosztva a megkínzottak számával – igen alacsony tört értéket adna.

Az ipari központokban még ilyenféle megtorlásokra sem került sor, egyetlen embercsoport volt, amellyel szemben a kegyetlenség – főként a fővárosban –, úgy éreztem, menlevelet kapott: a politikai rendőrség tagjai – nem a szerencsétlen beosztottak, hanem a törzskar, a kombattáns ávósok. Az ő fölakasztott tetemük az, amit lefényképezve a magyar forradalomtól a világot elborzasztani igyekeznek. Ezek mellé a tetemek mellé azonban oda kellene tenni az államvédelmi házakból előkerült kínzóeszközöket s az emberek tízezeinek emlékeiben őrzött képeket is – ellensúlyul. Az egész fegyveres erőből egyedül ők fordították fegyverüket a nép ellen: arra a (mondjunk nagy számot) száz megölt ávósra emberek ezrei estek, akiket ők öltek meg sor-tüzekkel vagy foglyok gyanánt. A lefényképezett holttestek egy része is a nép ellen vívott ütközetben esett el, s később akasztották fel – a tízezres fizetésekről szóló nyugtákat is odatűzve rájuk. Egy percig sem akarjuk menteni a lincselést, önbíráskodást. Minden jó érzésű ember tiltakozott ellene – az Írószövetség elsőik közt –, s két nap múltán az embervadászat meg is szűnt, sőt szinte megmentésük láza váltotta fel. De hogy ezeket a szadizmusra nevelt embereket mint a Párt régi, hű harcosait írják a nép rovására, az mégis csak nagy cinizmusra vall. A viharos utcai harcok során elpusztulhatott néhány tisztességes pártember is – az elpusztult funkcionáriusok arány-

száma, százalékban kifejezve – meg vagyok győződve –, egy tizede sincs a szebb jövőért harcoló egyetemi hallgatók arányszámának.

Általában erre a forradalomra is jellemző volt, ami a franciára, hogy a benne résztvevőkön valami büszkeség s a jóvá válás eltökélése vett erőt: a sort állók udvariasak voltak egymáshoz, a megbántottak megbocsátásukkal tüntettek, a betört kirakatokban őrizetlen álltak az Írószövetség segélygyűjtő ládikái, s a város büszke volt rá, hogy nem nyúl hozzá.

A magyar nép természetes renyhességéhez, amellyel a bosszúnak nekilát, itt még a brillírozás magasabb ösztöne járult, úgyhogy az első veszélyhullám: a borzalmaké – e rövid forradalomnak már a vége előtt is lefutott. Az idő, sajnos, túlságosan rövid volt ahhoz, hogy ugyanezt mondjuk – ha nem is az ellenforradalom, de a polgári demokráciába való visszaesés veszélyéről. A pártszervezkedés megindulásával kétségkívül valami ellenszenves, áporodott csapott bele az ifjúság vízióitól ózonossá vált levegőbe. Előjöttek pincéikből a hajdani szerepükre emlékező pártpolitikusok: megindult a párthelyiségek, autók rekvirálása: a felkelt nép fölött megjelent a kvóta, amely szerint az állásokat a párt emberek közt felosztják. Sokan úgy érezték, hogy ez nem is történhet másképp: ez is az élet jele – én nem tartoztam ezek közé. De ha mindez ellenszenves volt is, a pártok programjaiban nem találtam semmi olyat, ami a szocializmus vívmányának tekinthető eredményeit fenyegette volna. Ez persze nem jelentette volna azt, hogy bizonyos igények nem jelentkeztek volna. Magam is torkoltam le még az írók pártjában is olyan érvet, hogy ebből a helyzetből csak nyugati kölcsönrel lábolhatunk ki, s ahhoz a polgári demokrácia garanciája kell. Főként a Kisgazdapárt szervezkedését kellett volna szemmel tartani, hogy ifjúsága meg tudja-e akadályozni, hogy a kisbirtok képviselést a magántulajdon védelmévé tágítsák a belésorakozó erők. Az „ellenforradalom” kísértete egyelőre azonban voltaképp csak Mindszenty második beszédében öltött magára valami testfélét – inkább a hangjában, mint amit mondott. Az elmúlt súlyos esztendőek rengeteg embert hajtott a vallás felé: akinek a földi hatóságoktól nem volt mit várnia, hadd emelje Isten felé a szívét. Különösen a katolikus egyház erősödött sokat a híveiben: szertartásaiban az egyházi hivatal sem férközhetett a hívő és áhítata közé. Félős volt, hogy a hívőknek ezt a megdagadt tömegét a papság egy része a magyar szocializmus vívmányai ellen igyekszik majd vezetni. Ez volt az egyetlen igazi ellenforradalmi veszély. Azok a horthysta tisztek, nagybirtokosok, [...] gyárosok stb. – akiről a forradalmat rágalmozó rádiók álmodoztak – nem voltak sehol. A horthysta tisztek közül a zászlósok is aggastyánok voltak: egy öreg tábornokkal épp akkor találkoztam, amikor a forradalom a legjobban állt, a nyugdíja visszakapásáról álmodozott. Mindszenty azonban itt volt, s régi intézményeik visszakapásáról beszélt – sőt a magántulajdon szót is kiejtette. Szerencsére – inkább a modora – olyan megdöbbenést keltett a hívők közt, hogy fellépése jelentékenyen csökkentette a veszélyt, amit presztízse jelentett. Itt mindenesetre harc előtt álltunk, s e harc súlyosságát fokozta a parlamenti rendszer – amelyben az áhítatos vénasszonyok szavazata épp annyit nyom, mint a fiatal egyetemi hallgatóé. De mi azért egyáltalán nem gondoltunk arra, hogy a forradalmat kivívó szocialista ifjúság, munkásság, értelmiség ezt a harcot elveszíthetné. Ha kormány a valódi érdekképviselői rendszer helyett már a pártokat hívta életre – mi e pártokat belülről igyekeztünk megkötni egy szocialista deklarációval, amely valamennyi induló pártot a szocialista vívmányok (a nagyüzemek és a 20 hold fölötti birtok köztulajdonban tartására) védelmére kö-

telezte. Soha egyetlen írásomnak sem volt olyan sikere, mint annak a cikkemnek, amelyben ezt javasoltam. – Meg vagyok győződve, hogyha a forradalom még néhány napig tart, ez a deklaráció létre is jön. A beavatkozás azonban megtörtént, s a nemzetnek nem volt módja bebizonyítania, hogy a forradalom nem ellenforradalom. Neki sem, de a gyanúsan siető beavatkozónak sem.

8. AZ OROSZ BEAVATKOZÁS

Aki ezeket a sorokat írja, épp huszonöt éve az orosz irodalom iránti lelkesedésből tanult meg oroszul, az elmúlt hat évben körülbelül 6000 oldalt fordított ebből a nyelvből – köztük olyan remekműveket, mint a *Karenina Anna* s Tolsztoj *Első Pétere* –, s alig egy-két héttel a forradalom előtt jelent meg Tolsztoj-tanulmánya, melyben a klasszikus orosz irodalom elakadt problematikájának a folytatását ajánlja író társainak. Értékelni tudja tehát az óriási történelmi kísérletet, melyben e század orosz forradalmi értelmisége a harminc év eltékozlásában önmagát szétszaggatva a szocializmus eszméjét egy országban legalább életbe plántálta – s a személyem megsemmisítő magyar eseményekben is megdöbbenéssel nézem a történelem iróniáját, amely a jóra törekvő emberek hosszú során át, 180 foknyi kitéréssel, ily messze vet egy nemzetet attól, ami felé nem is oly rég imponáló lázában elindult. A magyar forradalom egyik legfontosabb sajátsága – szinte az első perctől –, hogy az nemcsak egy nép váratlan magára eszmélése volt, hanem mintegy tükör a világnak, amelyben az emberiség mindhárom csoportja új arccal láthatja meg magát. Ez a tükör tán a Szovjetunió népeinek mutathatja a legmeghökentőbb képet. Negyven éve sincs, hogy Lenin a gyarmati népek felszabadításának politikáját meghirdette, s Európa közepén egy gazdától s történelmétől el nem kényeztetett nép mint gyarmattartó nép ellen kel föl a rab-szolgalázadások kétségbeesésével. Nevében még most is ott hordja a „tanács” szót, s Magyarországon tiszti különítményekkel s terrorcsoportokkal vereti le az egyetlen igazi munkástanácsokat, amelyek az októberi forradalom óta létrejöttek. A francia forradalom nem fordult ekkorát Napóleon népi ellenállást fölszító hadjárataig. Ha van esemény, amely megérdemelné, hogy egy 21. pártkongresszus szembenézzen vele, akkor a magyar forradalom az. Az oroszok az utóbbi években az önkritika meglepő „orgazmusaival” leptek meg – így a Sztálin megítélésében s a jugoszláv viszonyban. Én bízom benne, hogy előbb-utóbb – nemcsak a mi, hanem a maguk javára – a magyar forradalom ügyében is elhangzik egy ilyen önkritika.

Az ilyen hosszú erjedés, morális nekibuzdulást s némi külső serkentést is kívánó folyamat persze mindig sokkal lassúbb, mint a hatalomérzet reflexei. A hatalom ebben az esetben azt gondolja: ez a szemérmetlen kis tartomány, ez mer fölkelni a szovjet birodalom ellen, ennek az asszonyai dobálják meg rohadt almával tankjainkat, ennek a katonái tépik le a csillagot, döntenek le hódítása emlékoszlopait, égetik el könyvesboltjaik előtt a cirilbetűs könyveket. Majd megmutatjuk mi ennek, hogy kell kesztyűbe dudálni. Magyarországon szigorú szocialista diktatúrára van szükség – írta a szovjet sajtó tolmácsolása alapján még a kínai lap is –, a szigorú szót abban az értelemben használva, amelyben az inkvizíció vallatásaiban volt használatos. Magyarországon sok az okos, de judícium nélküli ember, ezek egy héten át magyarázták nekem a világtörténelmi okokat, amelyek miatt a szovjet csapatok nem fognak Budapestre visszajönni. De akármit

mondtak az orosz nyilatkozatok, akármennyire szerettem volna is hinni a köröttem felpezsgő életnek, az ösztöneim, a hatalom reflexeinek beléjük ívódott érzéke tudta, hogy itt csak a bosszú következhetett. November 4-e után a budapesti kórházakba került sebesültek közt voltak olyanok, akiknek a csapattestük október 24-én indult el a Szovjetunió távoli részéből. Semmi kétségem sincs az iránt, hogy a második beavatkozás már ezen a napon el volt döntve – a magyar forradalom 11 valóban „drága” napjait azoknak a Magyarországon állomásozó szovjet katonáknak köszönhetjük, akik ismerték némileg a helyzetet, s néha meglepő árat fizettek a szívükben ott élő orosz igazságszeretért. Ezeket a katonákat kellett másokra, tájékozatlanabbakra kicserélni, lehetőleg mongolokra, akik a csepeli munkásokról elhitték, hogy fasiszták – s a Tiszánál Szuezt, Budapesten pedig Berlint keresték.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szovjet vezetőknek éppolyan fogalmaik voltak a magyar ellenforradalomról, amelynek nevében beavatkoztak, mint nekünk. – Az, hogy ki mit tart ellenforradalomnak, függ attól, hogy mit tart forradalomnak. – S aki azt hiszi, hogy a Szovjetunió tettei még mindig az Auróra első ágyúlövéseit visszahangozzák, s hogy Rákosi Mátyás a szocialista forradalmat képviselte a leckét nehezen bevevő magyar néppel szemben, az mondhatja azt, hogy október 23-án ellenforradalom tört ki. Vagy nem tanították a vezetőink nekünk is, hogy a magyar hazafiság mértéke most a Szovjetunió iránti hűség? A rendszer tán követett el kisebb hibákat – ezt időnként a Pravda is beismerte –, de e hazafias hűség akkor is azt kívánta volna, hogy a Szovjetunió nem késő belátására bízzuk magunkat. Persze így is kényelmetlen volt egy kicsit, hogy Magyarországon mégis a rendszer neveltjei: az egyetemi hallgatók, katonák, ipari tanulók lötték ki az orosz tankokat, s hogy a harc dandárját azok képezték, akiknek a nevében állítólag a diktatúra gyakoroltatott. Persze erre is megvan az a bűnös x és y, amellyel besorozva a legképtelenebb állítás is egyenlőséggé alakítható: az „ellenforradalmi elemek” s a „külföldi provokáció”. Az ellenforradalmi elemek – az az élesztő, amely egy teknőnyi jó szándékú munkást és diákot fegyveres ellenforradalmárrá kelesztenek. Ezek az ellenforradalmi elemek már az első napi jelentésekben megjelentek, s végig fogják kíséreni utolsó dobbanásig a magyar forradalmat. Magyarok nemigen látták őket: a beavatkozóknak azonban ők a legjobb szövetségeseik – ők raknak hidat a szakadékként fölnyílt valóság fölött a tankokra kapott elméletnek. A szövetségbe jött szovjet újságírók állítólag gróf Bartók Bélára hivatkoztak, mint a forradalom szervezőjére. Lehet, hogy ez ráfogás – de elég jól jellemzi a helyzetet. A külföldi provokátorok is beváltak már Berlinben, Poznanban – itt nyilván sokkal ügyesebbek voltak. Más kérdés, hogy a szovjet vezetők valóban hisznek-e ezekben a „tényezőkbén”. Attól félek, hogy némileg igen, mert különben egészen másban kellene hinniük. Aki részt vett már valami pártértekezleten, az különben is tudja, hogy ott nem az derül ki, ki mit hisz, hanem hogy ki mit tart tanácsosnak mondani.

Azt természetesen érdekes lenne tudni – hogy a legfőbb tanácskozásokon, a vén Kremlben folytak-e viták a magyarországi eljárás tekintetében, s vajjon az október 30-ai nyilatkozat, amely Kelet-Európa kiürítését helyezte kilátásba, csak a hadsereg átcsoportosítását leplező lépés volt éppúgy, mint Szoboljev cáfolata az ENSZ-ben, vagy a november 3-ai fegyverszüneti egyezmény aláírása vagy – mint szép lett volna hinnünk – a központi vezetőségben küzdő vélemények [...] játéka. Az ellenség megtévesztése keleten mindig megengedett volt. Szolimán úgy ejtette törbe Török Bálintot, a tatár kán

Kemény Jánost, mint a szovjet aparatcsik Maléteréket, s ugyanúgy rohanta meg a vezértelen maradt csapatokat. De ha az eljárás tekintetében tán nem is volt harc, a magyar ügy bizonyára új érv volt, s új élesedést hozott a két irányzat harcában: az egyik fél azt mondta: ide vezet a gyengeség, a másik, hogy ide vezet a sztálinisták makacs hatalmon tartása. S minthogy a világot előbb megdöbbenéssel, aztán meglepett örömmel eltöltő eseményekben a szovjet hatalom tekintélye volt kockán – vesztünkre egyelőre a hatalmat védő csoport került fölül, a másíknak majd akkor jöhet meg a hangja, ha a hatalom védelmében még nagyobb veszteségek érik a birodalmat, mint a hatalom aláásásában. A beavatkozással Magyarország nemcsak a szovjet uralmat kapta vissza, hanem annak könnyörtelenebb formáját is.

A terv iránt attól a perctől, hogy november 4-e hajnalán a Gellért-hegyről az ágyúk eldördültek, nem lehetett kétség. A föllázadt nemzetet vissza kell szíjazni, s a szíjakat a réginél szorosabbra húzni. A szíjak: a pártszervezetek, az ávéhá a régiek lesznek – csak olyanok, hogy a rossz hajlamú, hálátlan nép le ne szakíthassa őket. Az már a keleti taktikához tartozik, hogy az ilyen megkötözést s ami utána jön, viszonylagos szelídséggel, az áldozat reményeinek megtévesztésével kell kezdeni. Ezért kaptunk Kádár- s nem Rákosi-kormányt. Parasztudvarokon gyakran láttam elszabadult igás lovakat – még az öregje is a szabadságtól megmámorosodva vágatott ki az utcára. A kocsisok ilyenkor utánuk futottak, zabos tarisznyát nyújtottak feléjük, „macikám mucikám”, mondogatták nekik, s ha a lecsillapodott ló a jászolhoz volt kötve, emlékeztetőül s a fáradság bosszújául ostorral összeverték. November 4-e óta számtalanszor fölillant előttem e kép, ez történt most a magyar néppel.

(A kéziratból hiányzik a 100–115. kéziratoldal. Valószínűleg a szerző hagyta ki.)

A VILÁG SZEME

De a magyar események nemcsak a szovjet vezetői elé tartanak tükröt: tán még megdöbbenőbb a kép, amit a Nyugat láthat benne. Sajnos, nem tudjuk, a nyugati világnak – mely felé apáink oly sóvárgással néztek – hány olyan elméje van ma, aki e képpel szembe tud nézni. De ha egy Madariaga-féle idősebb gondolkozó rövidre próbálná fogni azt a vádiratot, amelyet a csodálatos múltú – csak a göröghöz hasonlítható – civilizáció kései fia intéz mai képviselői ellen, valami ilyesmit mondhatna: „Egy civilizáció erkölcsi pátozának mindig jó mértéke, hogy siet távoli, veszélyeztetett tartományai védelmére. A középkori kereszténység eszeveszett hadakat indított a Szent Sír körül elterült, idegen népek közé ékelt hűbér-államok megoltalmazására – a belháborúktól dúlt Nyugat a török támadás századaiban is ki-kirajzott egy-egy segédhadával a Balkán, majd Magyarország senkiföldjére – de mit tettünk mi az ősi vallásukkal s új műveltségükkel korunkban a Kelet-Európa kis népeinek a védelmére, amikor a szocialista külszín alatt a félelmebb színben feltámadt Bizánc, egy új Rettenetes Iván nyújtotta ki reájuk kezét. Miután a balti népeket már átadtuk, a jaltai konferencián mintegy százmillió európaít szolgáltattunk neki – csak úgy az egyetértés kedvéért, holott érintetlen, jól fölszerelt hadaink óriási fölénnyben voltak az ő kivérett seregeikkel szemben. Vagy csak nem gondoltuk együgyűségünkben, hogy papírosgaranciák visszatartják egész szovjet népek kiirtóit e nemzetek bekebelezésétől? Nagy grandezzával megkötöttük az Atlanti Paktumot az emberi jogok védelmére, s amikor e szerződésekre börtönajtók csapódása s min-

den pszichológiát meghazudtoló pörök vallomásai feleltek, mi a vállunkat vonogattuk: a szerződést megkötöttük, de hogy azt megvédelmezzük, hiába vannak atombombáink, eszünk ágában sem volt. Beértük vele, hogy rádióinon át megmagyarázzuk e népeknek, mily tisztán látjuk helyzetüket, elfeledve, hogy azok e tisztánlátásból esetleg jellemünkre vonnak le következtetéseket. A mostani magyar eseményeket is hogy fogadtuk. Először elképedtünk, hogy ilyen anakronisztikus népeket is hord még a hátán a föld, aztán lelkesedésre gyúltunk e Dávid iránt, ha szovjet Góliát árnyékától megszabadít minket, ami tán meg is történik, ha dollárok helyett egy fenyegetésnyi kockázatot vállalunk mellettük, mi azonban sietve biztosítottuk letaposóit, hogy akármit tesz ő, egy harmadik világháború kezdése mitőlünk távol áll, s végül újra megcsóváltuk a fejünket, s kijelentettük, hogy mi helytelenítjük, ha egy kis nép szabadsága védelmére – a remény birtokában – fölkel, és sosem bátorítottuk (ami persze nem egészen igaz) ilyen esztelenség elkövetésére a magyar népet. Egyetlen tényleges hozzájárulásunk az eseményekhez az volt, hogy a szovjet birodalom sarkában támadt zavart mi a magunk szuverén ügyének a rendezésére próbáltuk fölhasználni: pompás ürügyet nyújtva a szovjetnek, hogy a maga gyarmati ügyét a mi receptünk szerint intézze el. S miután az orosz rakétafegyverekkel való fenyegetésre e kalandunkból ész nélkül megfutottunk, büszke párhuzamot vonjunk a magunk viselkedése közt, akik az ENSZ parancsára Egyiptomból kivonultunk, s az oroszoké közt, akik fenyegetést nem kapván, erre Magyarországon nem hajlandók.”

Valami ilyesmit mondhatna, persze, szebben, az a nyugati gondolkodó, aki ezer évnyi fényes múlt helyett tud szégyenkezni. S mi megnyugtathatnánk őt, a magyar fölkelés elemi jelenség volt, s nem az elmaradt nyugati segítség reményében történt. Ilyen segítségre nemcsak mi, de a nemzet legnaivabbja sem számított: a magyar ma úgy néz a nyugatiakra, mint a munkás holmi gazdag, elpuhult polgárookra, akik ott, persze, sokkal szebb házban élnek, mint ők, de nem mernének egy megrugdalt gyereket egy részeg kocsis kezéből kiszedni. Mi ezt a benyomást valami orvosi diagnózisfével is kiegészíthetnénk. A Nyugat eszerint szép példa rá, hogy a civilizációk nem egészükben hanyatlanak és pusztulnak el. – A Nyugat sok tekintetben még most is nagy, irigylésre méltó. Természettudománya a XVII. században sem volt nagyobb, mint a XX.-ban, gazdasági virágzása megcáfolja a múlt század szocialista apostolainak jóslásait, s mellékesen jobban megoldotta a munkásellátottság kérdését, mint a munkásjólétre alapult szocialista birodalom – művészetében –, ha nincs is ott többé a fölfele menő századok széles problémalátása, önbizalma, ízlésben, pallérozottságban még mindig fölötte áll más népeknek. Olyan, mint az az ember, akinek tüdeje, szíve, minden szerve ép – egyetlen kis szervet, a pajzsmirigyet vagy mellékvesét kivéve – ennek a hiányába azonban el kell pusztulnia. A Nyugat kitűnő példája a politikai elégtelenségben szenvedő civilizációnak, amelyet a sok irányú kiválósága ellenére is politikai ösztöneinek a hanyatlása kísért. Messze vezetne a magyarázat, mi volt az oka – az angol viszonyok átültetése nélkül átvett parlamentáris rendszer-e –, hogy nyugaton a tehetséges ember már másfél század óta megy tudósnak, művésznek, gazdaságsszervezőnek, de még papnak is előbb, mint politikusnak. Ez a magyarázata, hogy életének egyetlen nagy feladatát sem tudta kielégítően megoldani, sem a kapitalista rend morális mérgének a felszámolását, sem a bolsevista kihívás reformokkal való elhárítását, sem a gyarmati kérdés békés likvidálását, a nyugati jólét megosztását a világgal. A népek növo jóléte s a politikusok tehetetlensége közt így egy cirkulus vitiozus támadt: a politikus a nem mozgósított jólét híjján ballasztá vált,

s a népek hájasodása a megmaradt politikai kezdeményezőkedv visszafogójává. Egy ilyen civilizációnak mi más reflexe lehet egy más nép szabadságharcával szemben, mint hogy: jaj csak a mi gondjaink ki ne derüljenek. S ha a Szovjet – Miklós cár '48-as hadjáratát folytatta a magyar szabadságharcával szemben –, Eisenhower – kevesebb őszinteséggel – Palmerston nyomdokába lépett, aki a letiport magyarok szabadságharcára azt mondta: végezzenek velük hamar.

S ha az a vigasz, hogy a magyar nép nem is az ENSZ segítségével bízva kelt fel, nem nyugtatná meg a Nyugat becsületére kényes gondolkozóit – hozzátehetjük, hogy ha politikusok viselkedése igazolta is diagnózisunkat, a társadalom fölháborodása, részvéte nem volt sem bátorítás nélküli, sem egészen hatástalan. A magyar nép elszántsága s szenvedése hosszú, fájdalmas története során sosem foglalkoztatott ennyi nyugati embert, és sosem ébresztett ennyi, tehetetlenségétől szenvedő szívben őszinte érzelmeket, s ha ebből a sok különérzésből nem is lett csak menekültsegély – s élelmiszerré és gyógyszerré vált fontok (amire legkevésbé volt szükségünk) –, ennek államaik politikai tehetetlensége volt az oka, s nem a bennük élő polgárok nemes indulata. De kontrollkémsző híján azt sem tudjuk megmondani, mi lett volna a levert magyarság sorsa, ha a nyugati közvélemény vihara – részben bajba jutott kommunista pártjaikon át – nyomást nem gyakorol a szovjet intézkedésekre. Az, hogy a deportálások megszűntek, s nemzet visszaszűzása az első napok össze-vissza ágyúzása után a legnagyobb gyorsasággal, de a legkevesebb fölöslegesen brutális mozdulattal folyik, nyilván a sok milliónyi nézőtábornak köszönhető, amely mint a vénasszonyok kara az antik tragédiákban – közbelépés nélkül, de – ég felé emelt karral kommentálja az istent és embert megrendítő eseményeket. Persze, ebben nagy segítségünkre jött a világ többi népének lassú, de nyomósabb kísérlete.

De a műveltebb magyarok figyelme – amikor a forradalom visszhangját lesték – szinte az első perctől nem is annyira a Nyugat, mint inkább a szomszéd Duna-népek s a színes világ, főként India és Kína felé fordult. Ha az orosz uralom első éveiben a Nyugat nyomásától, később az orosz életben meginduló humánusabb szellemtől várta sorsa jobbra fordulását – egy idő óta az az új tömb hívta maga felé a reményeket, amely Nehru és Tito találkozására után kezdett kirajzolódni –, s a fejünkön át a lengyel munkáspárt, kelet felé pedig az egyre önállóbbá váló kínai szocializmus felé vetette karjait. [...] Annak, hogy az utolsó 17 év nem ment el a fejünk fölött okulás nélkül, s az új élet – utált járulékaik ellenére is irányt diktált – egyik legfeltűnőbb jele az volt, hogy az értelmiség érdeklődése nem múltunk fényesebb mása, a nyugati polgári társadalom felé fordult, hanem e harmadik tömb népei közt kereste a maga helyét. A 20. kongresszus által fölbátorított kommunista mozgalom egyre nyíltabban idézte, tanulmányozta a jugoszláv példát – a forradalom leveretése után pedig a kibontakozást, közvetítést kereső szem s a tiszta erkölcs szavát váró fül elsősorban India felé fordult. Úgy éreztük, hogy e tömb, ha egyszer kialakul, nemcsak a világ lakosságának kétharmadát egyesítheti, de másfajta politikai erkölcsével a machiavellista politika szemléletével megfertőzött fehér tömböket is helyesebb irányba szorítja majd, s a polarizált rendszerek lassú kiegyenlítődéhez vezet.

A magyar értelmiség egy részére – amely érezte országunk gyarmati helyzetét – Gandhi példája nagy hatást gyakorolt. Ezt a hatást egy időben kétségkívül elnyomta a körülöttünk zajlott, át-át csapó történelem zaja s az orosz országépítés inkább sejtett,

mint ismert példája, ma már azonban, ha száz művelt értelmiségit megkérdeznék, hogy e század három nagy politikusa, Churchill, Lenin és Gandhi közül – akik három világot is jelentenek – kit tart a legnagyobbnak, a legtöbb habozás nélkül Gandhit nevezné meg. Én magam, még a megjelenésekor, 1924-ben vettem meg a *Young India* cikkeinek francia fordítását, s ez a könyv azóta is egyik legkedvesebb könyvem, ember voltom vizsgálatára maradt. 1943-ban – a világháború lezáródása előtt – egy európai gandhizmus, amelyre figyelmeztettem honfitársaimat. Régi tervem egy Gandhi-dráma – amely Gandhi 1922-es elfogatása előtti hetekről szól.

Természetesen nagyon jól tudom, hogy Gandhi mozgalma Indiából, a hinduizmus szemléletéből nőtt ki – s hogy a mai gandhisták, Nehru is, elég messze állnak tőle –, maga az alapelv: az erkölcs visszaállított elsősége a politikában s a magát meg nem adó elszívás szembeállítását az erőszakkal: úgy érzem, egyaránt köti India mai vezetőit, s irányítja a mi magyar mozgalmunkat. A helyeslő szó tehát a középtömbön is innen volt, nekem legalább a legfontosabb.

Két dolgot e reakció számbavételénél természetesen figyelembe kell venni. Míg a Nyugat, érthetően, kapott a magyar forradalmon mint egy propagandaajándékon, amelyet tulajdon kommunista pártja ellen kihasználhat – s szívesen nézte el a forradalom szeplőfoltjait –, egy középtömb államainak többé kevésbé kényelmetlen volt a magyar forradalomban felnyílt igazság elismerése, hisz friss barátkozás kapcsolta össze őket a Szovjetunióval. Azon kívül e népek nagy része édeskeveset tudott rólunk, s a magyar forradalomnak voltak olyan vonásai, amelyek visszatetszést keltettek bennük. Az önbíráskodások fölragyítva érkező híre egyformán meglephette a szocialista diktátort s a Gandhi-tanítványt. De tán még ennél is bántóbb lehetett a pártok feltámasztása s a vele járó benyomás, hogy a magyar forradalom végeredménye egy nyugati típusú polgári demokrácia lesz. A „szocialista deklaráció” kiadását, mint a cikkemből kiderült, én is részben épp e nemzetek megnyugtatására siettettem. Az igazság felismerése végül ezen akadályok ellenére is utat tört, s reméljük, még jobban is utat tör. A leggyorsabb, legszebb és legbátrabb a lengyelek megértése volt – akik tapasztalatból ismerték helyzetünket, s maguk is ott voltak a robbanás határán, amely nálunk bekövetkezett. A jugoszláv megnyilatkozásokból az látszott, hogy a Kreml felé irányítják ágyúikat, s a sztálinisták s hruscsovisták párbajába igyekeznek a magyar forradalom értelmezésével beavatkozni, s az igazsághoz oly mértékben kerültek közelebb, amilyen mértékben romlott a viszonyuk a szovjet vezetőkkel. Nehru talán lassabban s több habozás után ismerte fel a magyar események természetét, mint azt a távolság s a tájékozatlanság indokolta – s mindig egy kicsit óvatosabban fogalmazott, mint a többi délkelet-ázsiai volt gyarmati hatalom –, de a végső tétel annál nyomatékosabb lett, s az összehasonlítás a hinduk angolelles megmozdulásával annál megtisztelőbb. Kína időnként igen biztató kijelentést tett a szocialista nagyhatalmak sovíniszta csökevényeiről – de a magyar helyzet megítélésében nem szakított nyíltan az orosz tolmácsolással.

Általában azt mondhatjuk, hogy a magyar események s a visszahatás, amelyet a szovjet beavatkozás kiváltott, sokkal közelebb hozta egymáshoz a színes tömb és Lengyelország s Jugoszlávia népeit, s az ő nézeteik nyomása a jövőben is nagyobb hatással lehet a Szovjetunió vezetőire, s több haszonnal a magyar népre, mint a nyugati közvélemény felháborodása.

A magyar forradalom természetesen a gyarmati népek elé is tart tükröt, amelyben hibáikat nem árt szemügyre venniük. E fölfegyverzetlen népeknek a világpolitiká-

ban súlyt csak erkölcsi nagy integritásuk adhat, s hogy ezt semmi sem ássa úgy alá, mintha a politikát ők is tudományként kezdik gyakorolni. Mi úgy érezzük, hogy ők ebben az európai, machiavellista tudományba kezdenek beleízlelni – s hogyha a Mahatma állna a színes világ élén, a magyar ügyben a világ egy határozottabb, nyomatékosabb szót hallott volna. Természetesnek tartjuk, hogy az életük értelmét képező felszabadító harc e népek vezetőiben tartós nyomokat hagyott, s ott, ahol – mint az arab népek körében – a gyarmati rendszer maradványai ellen folyik a harc, a friss nacionalista indulat tán megfélekedezik róla, hogy a gyarmatosításnak súlyosabb formái is vannak, mint amelyektől ők jogosan szabadulni igyekeznek. Magyarország sorsa erre figyelmeztetheti őket.

A MAGYAR ELLENÁLLÁS

(A kézirat megszakadt.)

Feszület, aranyeső, jegenyék